

# BETÖRT KITÖRÉS

CIGÁNYOK ÉS NEM CIGÁNYOK ÉRTÉKRENDJE  
EGY BÖRTÖNVIZSGÁLAT ALAPJÁN

*A másodelemzések elkészítésének, illetve a tanulmány megírásának ötletét még Hegedűs T. Andrással együtt érlelgettük. Együtt nézegettük a táblákat, az eredményeket, azok jelentésén még együtt kezdtünk el gondolkodni. Sajnos, mire a cikk végleges formába öntésére sor került, Ő már nem vehetett részt a munkában. Az írás kettőnk szellemi terméke, s ha az egyes mondatok nem fejezik ki azt, amire András gondolt, azért elnézést kér a másodszerző.*

**N**EM ÍGÉRJÜK, HOGY BEMUTATJUK A CIGÁNYSÁG ÉRTÉKRENDJÉT, gondolkodási és cselekvési struktúráinak vezérelveit, nem ígérjük azt sem, hogy a cigány értékrend sajátosságait feltárjuk. Az itt elemzésre kerülő vizsgálatunk nem az úgynevezett normál, vagy átlagosnak tekinthető cigány népesség körében készült, tehát eredményeink nem reprezentálják a cigány lakosság értékeit. Így írásunk sem szólhat általában a cigányság értékeiről.

Mit jelent akkor mégis a címben tett ígéret? Nem túlzó-e a kijelentés, hogy a cigányok értékrendjének másságairól szólunk, ha általában az értékrendről nem tudunk szinte semmit mondani? És mi köze ehhez a börtönnek, nem újabb stigmával fogjuk gazdagítani egy már egyébként is kirekesztett társadalmi csoport label arzenálját? A felmerülő kérdések, kételyek természetesen jogosak. A cím kicsit nagyképű, talán stigmatizálónak is tűnhet, de mégis megpróbálkozunk egy speciális társadalmi csoport – a fogvatartottak – értékrendjéből egy másik, az értékek tekintetében feltehetően nem kevésbé sajátos társadalmi csoport – a cigányság – értékrendjének legmarkánsabb és legstabilabb sajátosságaira következtetni.

## Miben áll vizsgálatunk jelentősége?

Azt a gyakran emlegetett különbséget, amelyre cigány/roma és nem cigány gyermekek, fiatalok szocializációjával kapcsolatban utalni szokás, igen kevesen vizsgálták alaposabban. Természetesen igen nehéz dolog olyan összetett folyamatot vizsgálni, amilyen a szocializáció, még ha szűkebben, csak a családi szocializációra vonatkozóan tesszük is fel a kérdéseket. Ha létezik ilyen különbség, ezt feltételezésünk szerint a cigány-nem cigány értékrendeknek is hordoznia kell.

A cigányok körében azonban eddig értékvizsgálatot alig végeztek, és a meglévő vizsgálatok is meglehetősen régiek, a jelenlegi, megváltozott társadalmi viszonyok közepette nem biztos, hogy érvényesek. A hetvenes években *Hankiss (1977)* az ipar-

ban dolgozók értékrendjének vizsgálata során figyelt fel a cigány munkások értékrendjének sajátosságaira, majd *Szokolczai (1982)* tett arra kísérletet, hogy szisztematikusan vizsgálja a cigány és nem cigány felnőttek értékrendszerét. A nemzetközi szakirodalomban találunk ugyan olyan vizsgálatokat, melyek az értékrendszer etnikai sajátosságainak feltárására irányultak (*például Schwartz 1992*), és igazolták az érték-tesztek ilyen célú használhatóságát, azonban ezek nem speciálisan cigányvizsgálatok. Az OTKA-támogatásával elkezdett kutatásunkban ezt a hiányt szándékozunk pótolni.<sup>1</sup> A kutatás egyik első, kísérleti lépéseként egy más célú kutatás adatainak felhasználása alapján, pontosabban az empirikus adatok másodelemzésével próbálunk az értékrendszerek között hasonlóságokat és eltéréseket kimutatni.

Hogyan? Egy speciális népesség, a fogvatartottak körében végeztünk kutatást. Ennek megfelelően természetesen adataink is első lépcsőben erről a speciális népességről tudnak – a kutatás, illetve a kutatott témák módszertani korlátjai mellett – érvényesen szólni. Egy totális intézményben valamilyen mértékben átformálódott, újrászocializált cigány populáció értékeit, azok sajátos vonásait tudjuk bemutatni a nem cigány elítéltek viszonylatában.

Reményünk szerint azonban adatainknak van ennél egy kiterjedtebb értelmezési lehetősége is. Éppen adatfelvételünk sajátos helyszíne, mintánk speciális volta, a börtön, mint totális intézmény (*Goffmann 1974*) reszocializáló jellege, és annak értékrendszerre kifejtett – feltételezhetően igen erős – hatása miatt. Megpróbálunk vizsgálatunk korlátaiból erényt kovácsolni. Úgy véljük, hogy elemzéseink során a cigány, illetve a nem cigány megkérdezettek körében feltárt különbségek a cigányságra jellemző értékrendbeli másságok legmélyebben fekvő, a totális intézmény reszocializáló hatásának leginkább ellenálló, legstabilabb elemeinek megragadására lehetnek alkalmasak.

## A minta

1997 tavaszán a magyarországi börtönökben exploratív, feltáró jellegű kérdőíves megkérdezést végeztünk.<sup>2</sup> A kutatás a vizsgálat idején a magyarországi büntetés-végrehajtási intézetekben fogvatartott, magyar állampolgárságú, felnőtt korú, férfi elítéltek körére terjedt ki.

A minta kiválasztása kétlépcsős, rétegzett mintavétellel történt. Első lépcsőben az elítélteket csoportosítottuk a letöltő-intézmények, valamint büntetés-végrehajtási fokozat (fogház, börtön, fegyház) szerint, majd ezen belül a kutatás elsődleges célja szempontjából releváns életkori határok alapján képzett csoportoknak (18–30 év közöttiek, valamint 30 év fölöttiek) megfelelően arányos, 1000 fős véletlen mintát választottunk.

1 Az OTKA által támogatott kutatás címe „Cigány fiatalok értékei, érték szerkezetei”.

2 A kutatás a Büntetés Végrehajtás Országos Parancsnoksága megrendelésére, és finanszírozásával készült. A vizsgálat célja a fogva tartott populáció drogfogyasztás szempontjából való érintettségének feltárása. Ezen túlmenően vizsgáltunk kiterjedt különböző demográfiai, társadalmi, gazdasági dimenziók, valamint szokás-, attitűd- és értékrendszerbeni sajátosságok feltárására.

A kutatás során végül 951 főt kérdeztünk meg, ami az alapsokaság megközelítőleg 10%-a. A minta büntetés-végrehajtási fokozat, letöltő intézetek,<sup>3</sup> valamint életkori csoportok szerint arányos, és megfelelően reprezentálja az 1997 tavaszán fogvatartott magyar állampolgárságú, felnőtt korú férfi elítéltek sokaságát.

A megkérdezettekben belül a cigány illetve a nem cigány almintá szétválasztásához kettős definiálást alkalmaztunk. Ennek egyik dimenziója a kérdezett önminősítése, az „Ön cigánynak tartja-e magát?” kérdésre adott válasz mentén. Másik dimenziója a kérdező minősítése. E két dimenzió alapján három csoportot hoztunk létre. Aki mindkét dimenzió mentén „igen” minősítést kapott, azt cigánynak, aki pedig egybehangzóan „nem” besorolást, azt nem cigánynak tekintettük. Létrejött így egy harmadik csoport, azoké, akik minősítése a két dimenzió mentén ellentmondásos. Őket a további elemzésben nem szerepeltetjük.

### 1. TÁBLA

*A minta eloszlása cigánysághoz tartozás szerint*

Cigány-e	Megkérdezettek	
	Száma (fő)	Aránya (%)
Cigány	341	35,9
Nem cigány	474	49,8
Bizonytalan	136	14,3
Összesen	951	100,0

A megkérdezett elítéltek több mint egyharmada – 341 fő – kapott egyértelműen cigány besorolást. Írásunk további részében elsősorban tehát velük foglalkozunk, a nem cigány megkérdezettek kapott adatokat csak az összehasonlítás végett mutatjuk be. A teljes minta, illetve a cigány és nem cigány megkérdezettek reprezentációs kritériumok – büntetés-végrehajtási-fokozat, és életkori csoportok – szerinti eloszlása látható a következő – 2. és 3. – táblázatokban.

### 2. TÁBLA

*A cigány és nem cigány, valamint az összes megkérdezett eloszlása büntetés-végrehajtási fokozat szerint*

Büntetés-végrehajtási fokozat	Megkérdezettek eloszlása (%)		
	Cigány	Nem cigány	Összesen
Fogház	5,6	7,8	6,7
Börtön	49,0	55,9	52,9
Fegyház	45,2	35,2	39,7
Egyéb	0,3	1,0	0,7
Összesen	100,0	100,0	100,0

3 A következő intézmények vettek részt a kutatásban: Állampusztai Országos Bv. Intézet, Baracskai Országos Bv. Intézet, Nagyfai Országos Bv. Intézet, Pálhalmi Országos Bv. Intézet, Balassagyarmati Fegyház és Börtön, Budapesti Fegyház és Börtön, Márianosztrai Fegyház és Börtön, Sátoraljaújhelyi Fegyház és Börtön, Sopronkőhidai Fegyház és Börtön, Szegedi Fegyház és Börtön, valamint Váci Fegyház és Börtön.

## 3. TÁBLA

*A cigány és nem cigány, valamint az összes megkérdezett eloszlása életkori csoportok szerint*

Életkori csoportok	Megkérdezettek eloszlása (%)		
	Cigány	Nem cigány	Összesen
19-22 év	18,5	10,8	13,2
23-25 év	16,2	12,7	14,9
26-29 év	18,8	15,0	17,7
30-35 év	20,9	18,8	19,8
36-45 év	18,8	28,5	24,2
46 és több év	6,8	14,2	10,2
Összesen	100,0	100,0	100,0

Mintánkban – s a véletlen kiválasztás miatt feltételezhetően az alapsokaságban is – a cigány és nem cigány fogvatartottak reprezentációs kritériumok szerinti eloszlása – mint azt a bemutatott táblázatokból láthatjuk – eltérő. A cigány megkérdezettek korösszetétele szignifikánsan fiatalabb, körükben a fiatal felnőtt korosztályok dominanciája fokozottabb mind általában a fogvatartottakhoz képest, mind a nem cigány fogvatartottakhoz viszonyítva. Emellett – bár nem szignifikánsan – a szigorúbb büntetés-végrehajtási fokozatban (fegyházban) lévők aránya is magasabb. Ezen tényezők a korábbi elemzések szerint (pl. *Máté 1998*) jelentős érték-meghatározó tényezők.

A büntetés-végrehajtási intézmények típusa alapján ugyanis szignifikáns különbségek figyelhetők meg az értékválasztásokban. Az enyhébb büntetés-végrehajtási fokozatba tartozók – börtön, vagy fogházbüntetésüket töltők – a társadalomba való „vissza illeszkedést” jelképező értékeket (hasznos munka, eredmény, társadalmi hely) preferálták szignifikánsan nagyobb arányban. Ezzel szemben a – cigány mintában felülreprezentált – fegyházbüntetésüket töltő elítéltek esetében dominánsabbak a „megfosztásokból fakadó” értékek (családi boldogság, függetlenség, szabadság), illetve az úgynevezett „túlélési” értékek (önbizalom, jó fellépés, rend, nyugalom, béke). Két érték – a „gyerekek, gyermekáldás” és a „szerelem” – esetében pedig szoros kapcsolat van a kor és az értékválasztási preferenciák között. A fiatal korosztályokban nagyobb ezen értékek jelentősége (*Máté 1998*). Ennek alapján a megfosztottságból fakadó, a túlélési, illetve a párkapcsolati értékek felülreprezentáltsága várható a cigány almintában, ami azonban feltételezhetően nem etnikai sajátosság, hanem az életkori illetve az összetétel-hatás következménye.

## Módszer

Az elítéltek értékrendszerének milyenségét az ún. *alapérték-teszt* segítségével próbáltuk meg feltérképezni. E tesztnél 32 érték közül kell a kérdezettnek kiválasztani a számára legfontosabb 10 értéket. A tesztválasztásunk elsődleges oka a lekérdezhetőség, a megbízható válaszadásra való törekvés volt. Korábbi kutatási tapasztalatok alapján a zárt rangsor képezését igénylő értékesztek – mint pl. a Rokeach-teszt – cigány mintán nem vehetők fel szabályszerűen (*Szakolcai 1982*). Ugyanakkor a megkérdezettek számára egyszerűbb feladatot jelentő, csak kiválasztást igénylő alapérték-teszt

alacsony iskolázottságú, marginális helyzetű népességben is viszonylag könnyen – más értékesztekhez képest – megbízhatóbban, nagyobb validitással kérdezhető (Kó & Paksi 1990; Oprics & Paksi 1996).

A felvett adatok közvetlenül lehetőséget adnak arra, hogy megvizsgáljuk a cigány és nem cigány fogvatartottak értékpreferenciáinak különbözőségét, illetve hasonlóságát. Ennek kimutatására a következő módszereket alkalmazzuk:

- Összehasonlító elemzést végzünk
  - egyrészt a leginkább fontosnak tartott értékek esetében, egymáshoz képest vizsgálva a cigány és nem cigány elítéltek által legfontosabbnak tartott értékek mentén jelentkező preferenciák azonosságait illetve különbözőségeit;
  - másrészt az értékek teljes tartományán, az értékek fontossági sorrendje alapján megvizsgáljuk a cigány és nem cigány populáció körében jelentkező relatív különbözőségeket.
- Ezt követően diszkriminancia-analízis segítségével megvizsgáljuk, hogy mennyire markánsan azonosítható be az értékrendbeli különbségek alapján a cigány és nem cigány fogvatartott populáció. Az érték teljes köréből meghatározzuk azt a szétválasztó felületet, melynek mentén a cigány és nem cigány fogvatartottak leginkább elkülöníthetők.

A fenti elemzési kritériumok mentén azonban – véleményünk szerint – nem csak a fogvatartott cigány és nem cigány populáció értékrendjének különbségeit írjuk le. Eredményeink a cigány fogvatartottak vonatkozásában közvetlenül adódó következtetések mellett általánosabb érvénnyel is bírnak. Mint ahogy azt a bevezetőben jeleztük, azt feltételezzük, hogy ezzel általában a cigány populáció értékrendjének legstabilabb differencia specifikumait is leírjuk. Azokat a mélyen fekvő sajátosságokat tárjuk fel, melyek egy totális intézmény értékátalakító, értékegalizáló, reszocializáló hatásának is képesek ellenállni.

## A cigány fogvatartottak legfontosabb értékei

A megkérdezettek legalább 40%-a által kiválasztott legfontosabb értékek a cigány és nem cigány fogvatartottak körében többnyire megegyeznek, tehát a legnagyobb arányban választott értékek többsége nem tekinthető „etnospecifikus” értéknek. Csupán a „rend, nyugalom, béke” és a „hogyan az ember megtalálja helyét a társadalomban” értékek azok, amelyek a cigány megkérdezettek körében a legfontosabb értékek tartományába tartoznak, míg a nem cigány elítéltek esetében kiszorulnak onnan.

A „rend, nyugalom, béke” érték – mint azt a láthattuk – a fegyházbüntetést töltők körében általában preferált érték, cigányok körében betöltött jelentősebb szerepe tehát a fegyház fokozatba tartozó cigányok közötti felülreprezentáltságának tulajdonítható, azaz nem tekinthető speciális „cigány” értéknek.

Nem ez a helyzet a másik, csak a cigány fogvatartottak körében kiemelkedő helyre került, a „hogyan az ember megtalálja helyét a társadalomban” érték esetében. Ennek a szerepe nem magyarázható ilyen egyszerűen, a társadalomba való *beilleszkedést jelképező érték* – mint amilyen ez preferált érték – már nem tudható be az eltérő összetétel

hatásának. A társadalmi beilleszkedéssel kapcsolatos értékek ugyanis, inkább – a cigányok körében egyébként alulreprezentált – börtön fokozatba tartozókra jellemzők, tehát ez az érték az összetételhatás ellenirányú volta mellett, azzal szemben került be a cigányok legfontosabb értékei közé. Ez növeli az érték jelentőségét a cigány csoportban. Szerepe nem csak az összetételhatás fényében meglepő, hanem azért is, mert a 80-as évek elején készült vizsgálatok szerint a restriktív, viselkedéskorlátozó, beilleszkedéshez kapcsolódó értékek csoportja, illetve konkrétan a társadalmi hely megtalálásának értéke a cigány populációban alacsony volt (*Szakolcai 1982*), s az ide kapcsolható értékek többsége a jelenlegi eredmények szerint is vagy abszolút vagy relatív értelemben elutasított, vagy alulértékelt.

4. TÁBLA

*A legfontosabb értékek a cigány és a nem cigány fogvatartottak körében, százalékban feltüntetve az egyes értékeket kiválasztók arányát*

<b>Cigány fogvatartottak legfontosabb értékei</b>	<b>Kiválasztók aránya</b>	<b>Nem cigány fogvatartottak legfontosabb értékei</b>	<b>Kiválasztók aránya</b>
Családi boldogság	66,3	Családi boldogság	63,3
Szerelem	58,7	Szerelem	56,3
Gyerekek	50,1	Gyerekek	49,8
Anyagi jólét	47,8	Barátok	48,3
<b>Rend, nyugalom, béke</b>	46,9	Anyagi jólét	44,7
Kényelmes lakás	42,8	Kényelmes lakás	44,5
Barátok	40,5	Szabadság	41,6
<b>Hely a társadalomban</b>	40,5	Egészség	40,5

Ugyanakkor a társadalmi hely megtalálásának a beilleszkedésen kívül van egy másik olvasata, értelmezési lehetősége is. A kirekesztett, stigmatizált társadalmi csoportok esetében (és a börtönben lévő cigányok többszörös értelemben sorolhatók ezen marginalizált csoportok közé, részben cigány (*Gyenei 1995, 1997*), részben fogvatartott voltuk, továbbá társadalmi összetételük, hátrányos helyzetük miatt) az arra való törekvés, hogy az ember megtalálja helyét a társadalomban, jelentheti a jelenlegi kirekesztett helyzetből való kitörés lehetőségét, tekinthető a *feljebbkerülés, az érvényesülés, a változtatni akarás értékcsoportok* reprezentációjának is. Ebben az értelemben már kevésbé furcsállható ezen érték cigányok körében betöltött fontos szerepe. A kitöréssel, változtatással kapcsolatos értékcsoport preferálását a deprivált, peremhelyzetű társadalmi csoportok esetében már a 80-as években jelezték az MTA Értékszociológiai Műhelyében végzett vizsgálatok. Korábbi kutatási tapasztalatok azt is mutatták, hogy a kitörés értékeinek jelentősége helyzetéhez képest fokozottabban jellemző a cigányságra (*Szakolcai 1982*). Ezt nem csak azt erősíti, hogy az eredmények összhangban vannak korábbi kutatási tapasztalatokkal, hanem, hogy a kitörési értékek más elemei a cigány fogvatartottak viszonylagosan preferált értékei között is megjelennek.

Nem mellőzendő a társadalmi hely megtalálásával kapcsolatos értékeknek a kitöréssel kapcsolatos értékek közé való besorolódása. A társadalmi helyzet megváltoztatására való törekvés a stigmatizált helyzetből való kitörésen kívül a kiútkeresés több-

ségi társadalomban elfogadott útjainak preferálását is jelenti. Megjelenít némi konformizmusra való hajlandóságot, ami a cigány populációban korábban az átlagosnál kevésbé fontos szerepet kapott, vagy elutasított érték volt (*Szakolcai 1982*).

Ezzel kapcsolatban érdemes hivatkozni *Hankiss (1977)* még korábbi – bár a társadalmi folyamatok és feltételek szempontjából lényegében azonos korszakból származó – kutatásának eredményeire. Hangsúlyozza, hogy az általa vizsgált nagyipari munkásságban a cigányok értékei másként rendeződtek, mint a nem cigányokéi. Terjedelmi korlátok miatt nem idézzük részletesen (bár nem volna tanulság nélkül való), azonban néhány fontosabb megállapítását kiemeljük. Azt vette észre, hogy a cigány segédmunkások esetében – ellentétben a nem cigányokkal – nem jelentkezik a „munkásöntudat”, helyette erős az etnikai vagy az ezzel egyenértékű „mi, földiek” tudata, egyfelől a dacos etnikai öntudat, másfelől az asszimiláció és a társadalmi elfogadottság akarása, a társadalmi béke és az egyéni felemelkedés iránti vágy és a saját etnikai közösséghez tartozás akarása egyaránt jelen volt. Egyszerűsítve kutatásának eredményeit úgy fogalmazhatunk, hogy a hetvenes évek cigány munkásaiban erősebb volt a közösségeikhez tartozás és a társadalmi felemelkedés értéke, mint a nem cigány munkásokéban. Úgy véljük, hogy vizsgálatunk eredményei – bár kérdéseink az etnicitásra közvetlenül nem irányultak – tendenciájukban ezekhez a megfigyelésekhez hasonlóak.

## A cigány fogvatartottak viszonylagosan preferált értékei

A cigányok körében a nem cigány megkérdezettekhez viszonyítva a vizsgált értékek teljes tartományán az alábbi értékek kaptak nagyobb fontosságot, azaz kerültek az értékválasztások aránya alapján képzett sorrendben legalább öt helyvel előrébb.

- Lehetőség arra, hogy az ember komoly és kitartó munkával előbbre jusson, vigye valamire
- Jó munkahelyi légkör
- Jó külső megjelenés, jó testalkat, szép arcvonások
- Tiszta lelkiismeret

A legnagyobb különbség – a rangsorban 8 helyezéspont – a *kitöréssel, érvényesüléssel, változtatással kapcsolatos értékek* csoportjába sorolható, a cigányok körében már korábbi vizsgálatok során is különösen fontosnak mutakozó (*Szakolcai 1982*). „előrejutási lehetőség” esetében tapasztalható,<sup>4</sup> ezzel tovább erősítve ezen értékcsoporthoz fentiekben már leírt szerepének fontosságát.

A „jó munkahelyi légkör”, és a „jó külső” egyaránt 6 helyezésponttal került előrébb a cigány fogvatartottak értéksorrendjében.

Ezek közül a „jó megjelenés, jó külső” preferálása nem meglepő, de az eddigiekhez képest újabb értékcsoporthoz hoz felszínre. Egyrészt, mint a megjelenéshez, börtönbeli túléléshez kapcsolódó érték, az összetételhatás következtében várhatóan nagyobb szerephez jut a fegyházban felülreprezentált cigány elítéltek körében.

<sup>4</sup> Ezen érték szerepét nem befolyásolja a vizsgált összetétel-hatás, azaz választása nem függ sem az életkortól, sem a büntetés-végrehajtási fokozattól.

Ezen érték preferálásának azonban más szempontból is van jelentősége a cigányság körében. Szakolcai vizsgálataiban mint *az élet élvezetéhez kötődő érzelmi érték* csoportjába tartozó érték minősítették viszonylag magasabbra.

A jó külső a mi vizsgálatunk során a cigányság értékstruktúrájában is olyan értékekkel került egy faktorba mint a „szerelem”, az „anyagi jólét”, a „sport, mozgás, hobbi”, az „önbizalom, a jó fellépés”, a „siker” valamint a „szabadság”, illetve a „sok szabadidő”.

Ezek az értékek a fentiekén túlmenően tekinthetők a társadalmi helyzet megváltoztatására, az egyéni és a társadalmi sikerességre való törekvéseket reprezentáló értékeknek is. A jó megjelenés, szépség, jó modor, jó kommunikációs képességek ugyanis – más korábbi vizsgálatok alapján – különösen azokban a cigány csoportokban preferált értékek, ahol a hagyományos foglalkozásokhoz ezek a vonások elengedhetetlenek: kereskedelem, vendéglátás, szórakoztató ipar (*Fornay & Hegedűs 1998*).

Ennek az értékcsoporthoz – az utóbbi két értelmezés bármelyikét tekintve – kiemelkedő pedagógiai jelentősége is van: olyan mély és „megváltozhatatlan” igényt reprezentál, amelyre az oktatás-nevelés egész rendszerének (a bölcsődétől akár a börtönig) reagálnia kellene, illetve hangsúlyosan meg kellene jelennie mindazon programokban, amelyek a cigányság felzárkóztatását célozzák.

A *jó munkahelyi légkör* megjelenése a relatív preferenciák körében azonban nem várt sem az összetétel hatás alapján, sem mint „hagyományos cigány” érték. A munkaértékek csoportja ugyanis inkább a börtönfokozatba tartozókra jellemző, valamint Szakolcai vizsgálatai szerint is elutasított értékcsoporthoz tartozó a cigányság körében. Jelen vizsgálatunk eredményei is ezt támasztják alá a többi munkához kötődő érték esetében (mint az a teljes értéklistán a „hasznos munka”, illetve „alkotó munka” értékek háttérbe helyeződése mutatja).

Egyedüli megjelenése itt is inkább azt jelzi, hogy nem, mint munkaérték kerül előtérbe a cigányság körében, hanem mint *az élvezeti, érzelmi, valamint a kitöréshez kapcsolódó pragmatikus értékcsoporthoz tartozó képviselője*. Ezt támasztja alá egyrészt *Hankiss (1977)* megállapítása is, mely szerint a cigány segédmunkásoknak a munkához való viszonya sokkal pozitívabb, mint a nem cigány segédmunkásoké, mivel számukra ez az integrálódás és a felemelkedés legfontosabb eszköze. Másrészt ezen utóbbi értelmezéseket erősíti a cigány elitáltak értékválasztásain végzett faktoranalízis eredménye is, ahol a jó munkahelyi légkör olyan értékekkel is egy faktorba, került, mint a „sok szabadidő”, a „kényelmes lakás”, illetve a „társadalmi előrelépés lehetősége”.

S végül a *tiszta lelkiismeret* értéke 5 helyezésponttal került előrébb a cigány megkérdezettek körében. Ez az érték azon túlélési értékek közé tartozik, melyeket a börtönben töltött időszak felerősít (*Máté 1998*), s így relatív fontossága a súlyosabb, fegyház büntetési fokozat cigány fogvatartottak közötti felülreprezentáltságának tulajdonítható. Ugyanakkor talán utalhat a társadalmi beilleszkedés, a konformizmus, a börtönön kívüli társadalommal való azonosulási vágy ismételt megjelenésére is, mivel ez az érték a normál lakossági mintán végzett értékvizsgálatokban (*Kó 1998*) szignifikánsan fontosabb értéknek jelentkezik, mint általában a börtönpopulációban.



## A cigány fogvatartottak identifikálása az értékválasztások alapján

Az alábbiakban megvizsgáljuk, hogy az értékválasztások alapján elkülöníthető-e a cigány és nem cigány fogvatartott populáció, és ha igen, akkor milyen biztonsággal, mennyire markánsan. Az értékválasztások teljes tartományán diszkriminancia-analízis segítségével megpróbáljuk megragadni az értékrendbeli sajátosságokat, szétválasztani a cigány és nem cigány fogvatartott populációt.

A diszkriminancia elemzés eredményeként létrehozott szeparáló felület – a szétválasztásban betöltött szerepe szerinti sorrendben – a következő értékeket tartalmazza: létbiztonság, biztonság; elismerés, megbecsülés; egészség; rend, nyugalom, béke; barátok, társak, az emberek bizalma, szeretete.

A cigány és nem cigány fogvatartottak értékválasztási sajátosságai tehát leginkább a fenti értékek mentén ragadhatók meg. Azaz, ha nem rendelkezünk közvetlen információval a cigánysághoz tartozás menti eloszlásról, akkor a vizsgált értékek közül leginkább a fent felsoroltak adnának segítséget számunkra a cigány – nem cigány dimenzió mentén történő csoportosításhoz.

Láthatjuk, hogy ezek az értékek túlnyomórészt nem a megelőzőekben az értéksorrendek különbségei alapján leírt speciálisan cigány, illetve a cigányok által abszolút vagy relatív értelemben preferált értékek. Az öt elemű szétválasztó felület értékei közül három – „egészség”, „létbiztonság, biztonság”, „elismerés, megbecsülés” – a nem cigány populáció által relatíve preferált értékekkel egyezik meg. „A barátok, társak bizalma, szeretete” – bár a preferencia-sorrendben nem előbbre helyezett érték, de választása szintén a nem cigány fogvatartottak között fordult elő szignifikánsan gyakrabban (mintegy 8%-os különbséggel). S mindössze egy érték – a „rend, nyugalom, béke” – az, amelynek választása a cigányok körében felülreprezentált, de – mint ezt a cigány fogvatartottak legfontosabb értékeit taglaló részben leírtuk – ez sem speciális cigány érték, hanem inkább az eltérő összetételnek tudható be. Tehát a cigány illetve a nem cigány populáció szétválasztásához, az egyes csoportok identifikálásához inkább a cigányok által viszonylagosan negált értékek segítenek hozzá.

A diszkriminancia-analízis segítségével tehát a cigányság sajátosságait negatív oldalról sikerült megragadni, arról az oldalról, hogy mit tartanak kevésbé fontosnak mint a nem cigány populáció. A szeparáló felület értékeinek többsége a fogvatartott populációban általában kisebb fontossággal bír, mint a nem börtönben lévő, normál populációban (*Máté 1998*). Ezeknek az értékeknek a nem cigány fogvatartottak körében való preferálása tehát arra utal, hogy ők nagyobb arányban hozták magukkal ezeket, mint a cigány fogvatartottak. Ebből talán levonható az a következtetés, hogy a szétválasztó felület értékei mentén megragadott differencia specifikumok a nem fogvatartott populációban is meglévő értékkülönbségek lehetnek cigányok és nem cigányok között.

E szétválasztó felület mentén az osztályozás pontossága azonban mindössze 61,8%-os, ami azt jelzi, hogy a cigány és nem cigány fogvatartottak közötti értékrendbeli különbségek nem tekinthetők markáns különbségeknek. Ezen belül valamelyest jobban, 67,4%-os pontossággal identifikálható a cigány populáció, 32,6%-ban azon-

ban a cigány elítélteket a diszkriminancia-analízis a nem cigányok közé sorolta. Adatfelvételünk alapján nem dönthető el, hogy általában a cigány és nem cigány populáció értékrendbeli hasonlóságai miatt tapasztalhatjuk az értékrendek ilyen mértékű összemosódását, vagy mert a börtön, mint totális intézmény értékegalizáló hatása csökkentette le a „kinti” – nem fogvatartott – populációban egyébként markánsabban meglévő különbségeket. Az utóbbi hipotézis mellett szól azonban az, hogy más, egyébként értékrendjükben markánsan elkülönülő társadalmi csoportok – mint például a drogfogyasztó, és drogokat nem használó populáció – is igen alacsony biztonsággal különíthetők el a börtönben (a tiltott drogokat fogyasztók a cigányoknál is kevésbé, 56%-os pontossággal jósolhatók be az értékválasztásaik alapján) (*Elekes & Paksi 1997*).

## Összegzés

1997-ben a magyarországi férfi fogvatartottak körében végzett reprezentatív adatfelvételünk alapján azt mondhatjuk, hogy:

- a cigány fogvatartottak körében a nem cigányokhoz képest elsősorban kitöréssel, helyzetváltoztatással kapcsolatos értékek és
- az élet élvezetéhez kötődő értékek csoportja kap nagyobb fontosságot,
- ezen kívül megjelenik a társadalmi normákhoz való alkalmazkodási hajlandóságot sejtető értékcsoporthoz is,
- ugyanakkor egyes értékek – mint az egészség, az elismerés, a létbiztonság, biztonság, a feszültségektől mentes élet – a nem cigány elítéltekhez képest kisebb jelentőséget kapnak.

A cigány és nem cigány fogvatartottak szétválasztása az értékválasztások mentén inkább a cigányok körében kisebb jelentőségűnek tekintett értékek segítségével lehetséges, azaz a negált értékek mentén biztonságosabban írható le a cigány populáció. Az identifikálás pontossága azonban meglehetősen alacsony, tehát a cigány és nem cigány fogvatartottak értékrendjében megjelenő különbségek kevésbé markánsak.

Más hasonló értékelemzések alapján azt mondhatjuk, hogy bizonyos társadalmi csoportok között a nem börtönben lévő populációban egyébként markánsan megjelenő különbségek, börtönviszonyok között megtartva ugyan sajátos jegyeiket, de – a börtön mint totális intézmény értékegalizáló hatása következtében – jelentősen veszítenek erősségükből. Ennek alapján feltételezhető, hogy elemzésünk során a cigány és nem cigány fogvatartottak között az értékpreferenciákban kimutatott különbségek valós, a „kinti” – értsd nem börtön – társadalomban is meglévő különbségek, melyek normál társadalmi körülmények között hasonló irányultsággal, de fokozottabban jelentkeznek. Amennyiben ezt feltételezzük, akkor eredményeink értelmezhetőek a korábbi vizsgálatok viszonylatában, és részben megerősítik az ott kimutatottakat.

A nyolcvanas években hasonló módszerekkel végzett értékvizsgálatok eredményeivel egybecseng elemzésünk annyiban, hogy szintén a kitörési, helyzetváltoztatási értékek, valamint az élet élvezetével kapcsolatos értékek szerepét találtuk kiemelkedően jelentősnek.

Ugyanakkor vizsgálati eredményeink szerint megjelenik – a korábbiaktól eltérően – egyfajta beilleszkedési igény, mely értékcsoporthoz egyes elemei korábban kifejezetten elutasított értékeknek számítottak a cigányság körében.

A cigányság által leginkább negált értékek is átalakultak, kisebb a jelentősége viselkedéskorlátozó és munkaértékek elutasításának, ugyanakkor az élet különböző szféráinak biztonságához, stabilitásához kötődő egyes értékek – talán mintegy védekezősi stratégiaként – elutasítása felerősödött.

Összességében a tanulmányunkban leírt változások mintha valamiféle alkalmazkodó-értékmegtartást jeleznének. Értékmegtartás annyiban, hogy továbbra is fontos az aktivitás és az érzelem kiemelt jelentősége, és alkalmazkodó, mert mintha jobban számolna a lehetőségekkel, az instabilitással, és a társadalmilag engedélyezett megoldási módokkal. Talán ezzel függhet össze, hogy míg az alacsony társadalmi státusú csoportokban a fontos értékek mentén való kielégítettség alacsonyabb a társadalmi átlagnál, addig az elítéltek körében a cigányok szubjektív megfosztottsága a legfontosabb értékek mentén, nem szignifikánsan ugyan, de rendre kisebb a nem cigányokétól.

Kutatásunk speciális terepe, mintánk sajátos volta ellenére – vagy éppen annak köszönhetően – úgy véljük, elemzésünk során a cigány értékrend olyan mélyen beépült sajátosságait, és annak olyan jellegzetes változásait sikerült feltárni, amelyek hozzájárulhatnak ahhoz, hogy jobban megismertjük a cigány népesség gondolkodását, viselkedésének – jelenlegi társadalmi körülmények között érvényes – vezérlő eleveit. Ezáltal reményeink szerint egy lépéssel talán közelebb kerülhetünk ahhoz, hogy megértsük, értelmezzük, és aktuális tartalommal töltsük meg azt a sokszor emlegetett különbséget is, melyre a cigány és nem cigány gyermekek, fiatalok szocializációjával kapcsolatban – gyakran mögöttes tartalom nélkül – utalni szokás.

HEGEDŰS T. ANDRÁS † & PAKSI BORBÁLA

## IRODALOM

- ELEKES ZS. & PAKSI B. (1997) *Kutatási beszámoló a „Szabadságvesztés büntetésüket töltők kábítószerfogyasztással kapcsolatos rizikócsoporthoz tartozóinak feltárása” című kutatásról.* Budapest, BVOP.
- FORRAY R. KATALIN & HEGEDŰS T. ANDRÁS (1998) *A cigány gyermekek szocializációja.* Budapest, Aula.
- GOFFMAN, E. (1974) *Asylums Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates.* London, Penguin Books.
- GYENEI MÁRTA (1995) *Ethnic Tolerance Within Hungary.* (Kézirat)
- GYENEI MÁRTA (1997) Anómia és elidegenedés a cigányságnál. *Társadalom és Gazdaság*, No. 2.
- HANKISS ELEMÉR (1977) *Érték-szociológiai kísérlet. (Az ipari dolgozók néhány rétegének értékrendjéről).* Budapest, Népművelési Propaganda Iroda.
- KÓ JÓZSEF & PAKSI B. (1990) A magyarországi normál és drogos populáció értékrendszerének összehasonlítása. *Alkohológia*, No. 3.
- KÓ JÓZSEF (1998) *Vélemények a bűnözésről.* Budapest, OKKrl. (Kriminológiai és Kriminálisztikai Tanulmányok)
- MÁTÉ RÓBERT (1998) *Börtön – Érték – Rend. Az elítéltek értékrendjének összehasonlító vizsgálata.* (Kézirat. Diplomamunka)
- OPRIS JUDIT & PAKSI B. (1996) Az öngyilkosság területi különbségeinek elemzése. *Szennvedélybe-tegségek*, No. 1.
- SCHWARTZ, H. (1992) Universals in the Content and Structure of Values Theoretical Advances and Empirical Test in 20 Countries. *Advances in Experimental Social Psychology*, No. 25.
- SZAKOLCZAI ÁRPÁD (1982) A cigányság értékrendjének sajátosságai. *Szociológiai Szemle*, No. 4.